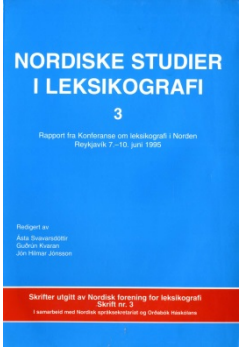


NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel:	Kryptosammensætninger og skabsafledninger i virkeligheden og i ordbøgerne	
Forfatter:	Pia Jarvad	
Kilde:	Nordiske Studier i Leksikografi 3, 1995, s. 221-231 Rapport fra Konferanse om leksikografi i Norden, Reykjavík 7.-10. juni 1995	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive	

© Nordisk forening for leksikografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i leksikografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Kryptosammensætninger og skabsafledninger i virkeligheden og i ordbøgerne

In the paper I discuss the borderline between compounding and derivation exemplified by new words as *skabsbøsse* 'closet queen', *teflonpolitiker* 'teflon politician' and *eurokrat* 'Eurocrat', *økotrend* 'ecological trend'. I suggest the terms *kryptosammensætning* (crypto-compound) and *skabsafledning* (pseudo-derivation) for the results of a word formation created by highly productive elements which are traditionally regarded as affixes or roots but have a function as roots or affixes. The two types are described in present day vocabulary and compared with the treatment of them in two dictionaries.

1 Indledning

Titlen her er ikke helt gennemskuelig, og jeg vil derfor begynde med at definere de to nye termer som jeg opererer med, nemlig *kryptosammensætning* og *skabsafledning*. Jeg har i min bog *Nye ord — hvorfor og hvordan?* (Jarvad 1995), beskrevet kryptosammensætningerne og skabsafledningerne. Jeg vil her noget kortere karakterisere og beskrive disse i den virkelighed som kommer til udtryk i dannelsen af nye ord, hvorefter jeg vil se på behandlingen af dem i ordbøger.

I den traditionelle morfologi, som den fx kommer til udtryk i *Dæmonernes port* (Hansen 1977:10), i *Elementær dansk grammatik* (Diderichsen 1971:19f.), i *Ordlaging og ordelement i norsk* (Leira 1992:16ff.) og i *Att bilda ord* (Thorell 1981:6ff.), tages der udgangspunkt i morfemet som den bærende størrelse som er defineret som mindste enhed med semantisk indhold eller grammatisk betydning. Der skelnes mellem frie morfemer og bundne morfemer. Ud fra morfemet defineres rod, leksem, eller stamme som det også kaldes, bøjningsmorfem, afledning med brug af præfiks og suffiks, sammensætning med brug af rødder.

Selvom det ikke er nyt for læserne her, så vil jeg dog alligevel definere de grundliggende typer morfemer i orddannelsen:

Rod En rod kan ikke opdeles i mindre dele med selvstændig betydning, en rod er et frit morfem, kan stå alene, og en rod har en betydning som fx er angivet i en ordbog. Eksempler er *angst*, *rod*, *spring!*, *ikke*. Rødder er modtagelig for flektion og derivation, og med rødder som udgangspunkt kan der dannes komposition.

Affiks Et affiks (også kaldet afledningsmorfem) kan heller ikke opdeles i mindre dele med selvstændig betydning. Affikserne kan opdeles i to efter deres distribution: forrest i ordet er det **præfikser**, fx *ulykke* = præfikset *u* + roden *lykke*. Står de bagerst er det **suffikser**, *godhed* = roden *god* + suffikset *hed*. Et affiks er bundet til en rod eller et leksem, dvs. man kan ikke danne et nyt ord af to affikser, **uagtig*. Betydningen er af en anden karakter end betydningen af rødder, betydningen kan være at negere lekset,

ændre leksemets ordklasse eller lignende. Ved hjælp af præfikser og suffikser kan man danne nye ord.

Fleksiv Flexiver, bøjningsendelser, angiver det grammatiske indhold. Betydningen er mindre konkret, fx at *e* har indholdet flertal i *mure*, og *-te* angiver udsagnsord i datid i *spiste*. Ved at bøje ord danner man ikke nye ord, men nye ordformer af leksemet. Flexiverne er som affikserne bundne til et leksem, men adskiller sig yderligere fra affikserne ved at der er et begrænset, fast antal af dem, fx kan flertal angives ved *-e*: hus-huse; *-er*: hul-huller; *-r*: pige-piger; *-*: mus-mus; *-a*: stratum-strata; *-i*: konto-konti; *-s*: hotdog-hotdogs, men ikke flere.

Leksem (Stamme) Et leksem kan være en rod, en sammensætning (som består af mindst to rødder), og det kan være en afledning (som består af mindst en rod med mindst et præfiks eller suffiks). Et leksem og herunder en rod kan bøjes til forskellige ordformer, og et leksem og herunder en rod kan være udgangspunkt for at danne nye sammensætninger eller nye afledninger.

2 Overgangsformer

I det følgende vil jeg fokusere på overgangsformer mellem afledning og sammensætning.

Nye ord er fx *heterofil*, *biopat*, *femidom*, *elektrofoni*, *bifil*, *eurokrat*, *kronolekt*, *kvadrofoni*. I analysen viser de sig at være ord uden rødder, idet de er dannet af et præfiks og et suffiks; og det kan man ikke, fordi et af kendetegnene for præfiks og suffiks er at de er bundne morfemer, bundne til en rod.

En række ord som godt kan stå alene, får ved brug i sammensætning en anden betydning, fx *skabsbøsse*, *skabssocialist*, *numsevenlig*, *teflonpolitiker*, *grydeklar*, *herregårdsbil*, *voldspakke*. De har ved en umiddelbar analyse to rødder, men den ene af rødderne har i flere henseender karakter af et affiks.

Dannelser som *biopat* og *skabssocialist* har givet anledning til at diskutere grænsen mellem affikser og rødder for dermed at påvise at grænsen er svær at trække, fordi visse affikser i mange henseender fungerer som rødder og omvendt. Det sker hos fx Gudiksen (1994:13ff.) og Katamba (1993:292ff.).

I moderne orddannelse som den giver sig udtryk i dannelsen af nye ord, der etablerer sig, er en stor del dannet netop i grænselandet mellem affiks og rod.

Et vigtigt kriterium i den traditionelle analyse af ordene er om morfemet er frit eller bundet, mindre vigtigt er betydningen eller morfemernes produktivitet og distribution. Hvis man inddrager betydning, produktivitet og distribution mere, kan man måske beskrive den moderne orddannelse bedre.

Jeg vil derfor regne med to typer rødder og to typer affikser:

Rødder:

- a) Der er frie rødder, dvs. rødder som har en fast betydning som fx angivet i en ordbog, som kan stå alene, og som kan indgå i orddannelsen. Frie rødder er fx *hest*, *rock*, *wok*.
- b) Der er bundne rødder, dvs. rødder som har en betydning af samme faste karakter som den frie rod, som er bundet til et andet element der gør at de to tilsammen udgør et

leksem. De bundne rødder har en mulighed for at overgå til frie rødder over en tid, evt. i forbindelse med den enkelte bundne rods produktivitet. Distributionen i ordmassen er fri, dvs. kan både være forled og efterled. De kan substitueres med en fri rod, fx *neo-* og *nystalinisme*. Det er eksempler som disse: *krono-* og *-lekt* som i *kronolekt*, i princippet er der ikke noget til hinder for dannelsen af *lektografi* 'læren om sproglige varianter'. Disse rødder kalder jeg kryptorødder.

Affikser:

- a) Der er frie affikser, dvs. affikser som er stærkt produktive, som har en billedlig, indskrænket, degenereret eller vagere betydning end når de optræder som en fri rod, og betydningen angiver en retning eller tendens til det som leksemet betyder. Ofte er det ét enkelt ord der er udgangspunkt for analogidannelser. De er stærkt produktive, især med hinanden. De kan ikke have svagtryk som det bundne affiks kan have, og de har trykfordeling som sammensætningen. De kan enten være forled eller efterled. Dem kalder jeg skabsaffikser. Det er eksempler som *-venlig* i *numsevenlig*.
- b) Der er bundne affikser, dvs. affikser som har en ukonkret betydning, som angiver en retning eller tendens til den betydning som leksemet har, eller angiver ordklasse, og de kan ikke optræde uden en rod eller stamme. Bundne affikser overgår ikke til at blive frie affikser eller til at blive rødder. De er enten forled eller efterled. De kaldes affikser. Det er eksempler som *-lig* i *venlig* eller *be-* som i *bebrille*.

Der er altså fire elementer som kan benyttes i dannelsen af nye ord. De nye ord kan, alt efter hvad de er dannet af, karakteriseres som **sammensætninger**, der består af frie rødder, **afledninger** som er fri rod og affiks, **kryptosammensætninger** som er ord dannet med brug af kryptorødder, og **skabsafledninger** som er ord dannet med brug af skabsaffikser.

3 Kryptosammensætninger

Kryptosammensætninger er ord dannet med brug af bundne rødder, dvs. af rødder som har en betydning af samme faste karakter som den frie rod, men som er bundet til et andet element der gør at de to tilsammen udgør et leksem. Disse bundne rødder kaldes herefter kryptorødder. Orddelen *krypto* er af latinsk-græsk oprindelse, og det betyder 'hemmelig, i det skjulte', og disse ordsammenstillinger med brug af bundne rødder er netop i det skjulte at betragte som sammensætninger, selvom de er bundne til noget andet på samme måde som affikserne.

Det andet element som en kryptorod sammensættes med, kan også være en kryptorod, som fx *bio + naut*, *bio + pat*, og det kan være en fri rod som fx *bio + gas*, *bio + industri*. Kryptorødder kan i nogle tilfælde være forled eller efterled, fx er *fon* førsteled i *fonotek*, og efterled i *videofon*. Kryptorødder har mulighed for at overgå til frie rødder over en tid, evt. i forbindelse med den enkelte kryptorods produktivitet. Det er ved at ske med det højproduktive *øko-*.

Man kan skelne mellem tre slags kryptorødder:

3.1

Kryptorødder dannet ved forkortelse. Disse har samme faste betydning som de uforkortede ord, de er stærkt produktive, og de kan indgå i dannelser med egentlige rødder, med andre kryptorødder og med affikser. De kan være både førsteled og andetled, som fx *info*: *grøn-sagsinfo*, *infocenter*, *infofax*, *infomappe*, *infomøde*, *infotainment*, *infotek*, *infoteria*, *infotopia* (det sidste betyder 'informationsutopi'). Som selvstændigt ord er det registreret første gang i 1976.

Det højproduktive *øko*- betyder her 'økologisk', jeg medregner ikke *øko*- i betydningen 'økonomisk' her. Der er mange eksempler: *økobonde*, *økogris* 'gris fra økologisk drevet landbrug', *økokatastrofe*, 'økologisk katastrofe', *økolandbrug* 'landbrug som drives efter et økologisk princip og som kontrolleres herfor', *økolog* 'landmand som dyrker økologisk landbrug', *økomuseum* 'museum om sammenhæng mellem landskaber, dyr, planter, bygninger og redskaber og de mennesker, der har levet og lever i en egn', *økomælk*, *økosfære*, *økoteologi*, *økoturisme* 'økologisk turisme, det at holde ferie i uberørt natur, fx i regnskove og naturreservater'. Kryptoroden *øko*- er i sin betydning efterhånden så afsvækket at det bruges ikke sjældent blot som et plusord, som fx *økotrend*, som i annoncer om tøj blot betegner modetøj lavet af naturprodukter som bomuld, hør.

3.2

Den anden type kryptorødder er dannet med udgangspunkt i en slutdel af et andet ord. I ordet *femidom* 'præservativ for kvinder' er førsteledet *femi*- fra latin, og det betyder 'kvinde-', som man kender det i lidt ældre ord som *feminologi*, *feminologisk*, og fra et dansk ugeblad *Femina*. Andetledet *-dom* er taget fra ordet *kondom*, men i *kondom* har *-dom* ingen selvstændig betydning; *kondom* er if. Gyldendals Fremmedordbog dannet efter opfinderen af kondomet, englænderen Conton. Ved dannelsen af ordet *femidom* får *-dom* tillagt en betydning, nemlig 'præservativ'. Endelsen *-dom* har med denne proces mulighed for at danne nye ord, og *-dom* kan i første omgang anses for et nyt suffiks, og kan eventuelt senere overgå til kryptorod.

Ligeledes kan det være rimeligt at betragte *-arium* som en kryptorod. Den er også opstået ved analogi efter gamle ord som *akvarium*, *herbarium* 'samling af pressede blomster', og nye ord er *atomarium*, *delfinarium*, *dokumentarium*, det registrerede navn *Eksperimentarium*, *lapidarium* 'samling af bevaringsværdige gravsten', *planetarium*, *rosarium*, *solarium*, *sælarium*, *teletarium* 'center for æterbårne medier, som tv-programmer, lydbånd'. Tilfældige dannelser er fx *polarium* 'julemandens center ved Polarcirklen', *imaginarium* 'oplevelsescenter'. Produktiviteten og selvstændigheden af *-arium* og andre kryptorødder viser sig også ved at det kan kombineres ikke blot med ord og orddele af latinsk-græsk oprindelse, men også med danske. I alle ordene har *-arium* en fast leksikalsk betydning, nemlig 'sted, hvor det som førsteledet angiver, er samlet og evt. udstillet'.

I ordene kan *-arium* udskiftes med den frie rod *center*, fx *delfincenter*, *rosencenter*, og navnet (det registrerede varemærke *Eksperimentarium* ville nok have heddet Center for Eksperimenter, hvis det var opstået og navngivet i den periode hvor ordet center var mest

populært). Et ord med lignende betydning er *-land*, som i *badeland*, *chokoland*, *køkkenland*, *tæppeland*, *vandland*.

Med efterleddet *-tek* er der i de sidste tyve år dukket en del nye ord op. Efterleddet *-tek*, som i de gamle ord, der danner mønster for de nye, betyder 'samling', fx *bibliotek*, *glyptotek*, *kartotek*. Nyere ord er *mediatek* (1966), *fonotek* (1959), *videotek* (1971). Førsteleddet angiver hvad samlingen består af. Kryptoroden *-tek* er blevet stærkt produktivt og bruges ikke kun med fremmede førsteled, men også med hjemlige, fx *filmotek*, *helsetek*, *klippotek*, *legetek*, *spisetek*, *vinotek*, *whiskytek*. I mange af disse nye ord betegner *-tek* ikke kun samlinger af det som førsteleddet angiver, men også et sted, hvor det som førsteleddet angiver, foregår, fx *legetek* og *klippotek*.

3.3

Den tredje type kryptorødder er hvad der traditionelt kaldes præfikser og suffikser af græsk-latinsk materiale. Det er typen der kaldes „neo-classical compound“ hos fx Bauer (1988:38) og Katamba (1993:323), og altså regnes til sammensætning, mens det hos Thorell (1981:23) omtales som orddannelse på græsk-latinsk basis og regnet som afledning. En del af disse præ- og suffikser har som kryptorødder en friere funktion. De har samme faste betydning som en rod, kan i mange tilfælde udskiftes med en rod, fx *neo-* og *ny-kapitalisme*, og kan i visse tilfælde optræde alene, men de er oftest bundet til en anden kryptorod eller en egentlig rod. Her er et par eksempler: *etno-* betyder 'folke-, etnisk-, racemæssig'. Det betegner hvad der vedrører folkeslagene, fx *etnobort* 'bort på tøj med fremmedartet mønstre eller farver', *etnobotaniker*, *etnocentrisme*, *etnogruppe*, *etnokulturel*, *etnomagnetisme* 'det at være tiltrukket af etniske kvarterer', *etnopolitik*, *etnowestern*, *etnozoologi*, *etnoøkologi*. Det er på vej frem mod en stor produktivitet. Kryptoroden *-fil* angiver at det er en person som elsker eller ynder det som førsteleddet angiver, som i gamle ord som *frankofil* 'ynder af det franske', *anglofil* 'ynder af det engelske'. Kryptoroden *-fil* er i dag betydningsmæssigt belastet af at det har været brugt til betegnelser for seksuelt afvigere, som fx *bifil*, *homofil*, *pædoofil*, *nekrofil*, og kan i ellers neutrale ord som *amerofil* 'elsker af amerikansk kultur', *negrofil* 'elsker af negre og negerkultur' give 'frække' associationer. *Krypto-* som lægger navn til typen, betyder 'hemmelig' som i *kryptografer*, *kryptografering* 'det at sætte koder på noget så det forbliver hemmeligt'. Skautrup (1968:252) har det med under de ikke-produktive præfikser og oplyser at dannelserne er mere tilfældige. Det er nu på vej frem, med fx *kryptonazist*, *kryptoreligiøs*, *kryptovitalist*, *kryptokatolicisme*, og som man kunne høre i en tv-udsendelse i Danmarks Radio 18. 2. 1994: „kryptofascistiske kneb“.

Kryptoroden *meta-* udtrykker at andetleddet forholdes der til på en abstrakt, spekulativ, teoretisk måde som fx i ordene *metabevidsthed*, *metafiktion*, *metakommunikation*, *metakunst*, *metaleksikografi*, *metamagisk*, *metaniveau*, *metaplan*, *metaprodukt*, *metaroman*. I nye forbindelser angiver *meta-* ofte at andetleddet forholdes der til på en pseudoagtig måde, fx er „en metamorsom vittighed“ en 'søgt, kunstig vittighed', og ordet *metanyhed* er brugt om pressens evne til at skabe de begivenheder pressen omtaler.

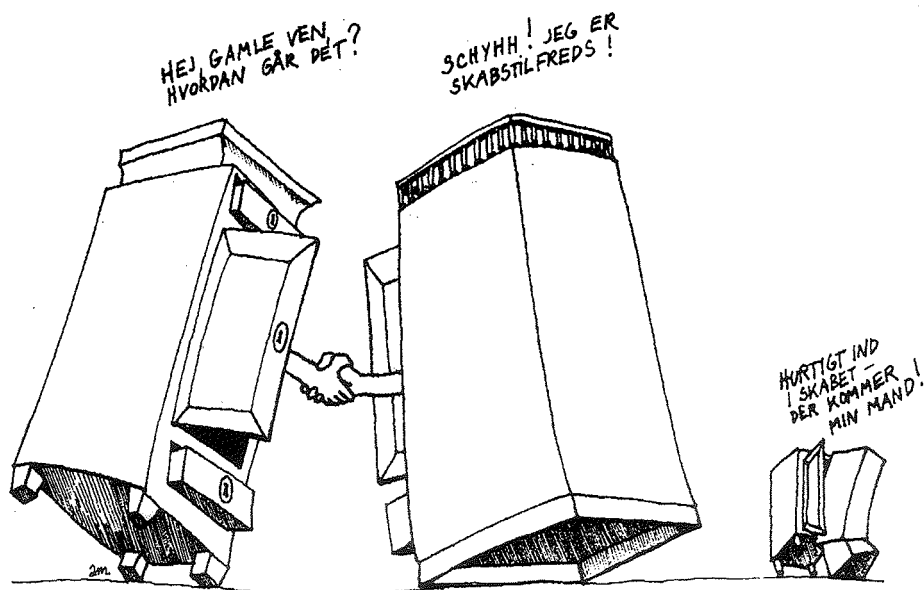
4 Skabsafledninger

Herefter går vi over til beskrivelsen af den anden type i grænselandet, nemlig det jeg kaldte skabsafledninger.

Orddelene *-syndrom* og *-effekt*, som jeg herefter kalder skabsaffikser, sammen med de ord som de sammensættes med, er ud fra en gængs betragtning resultat af en orddannelse bestående af to ord, to rødder, og dermed ligner de slående sammensætninger, men de er dog alligevel noget andet. Skabsaffikser er nemlig uhyre produktive, altså de er i stand til at danne nye lejlighedsdannelse i et overordentligt stort antal, og resultatet, de nye ord, som herefter følgeligt kaldes skabsafledninger, har ofte karakter af modeord.

Det er yderligere karakteristisk for dannelsen af disse nye ord at de har en „moder“, altså et udgangsord hvorfra den særlige betydning stammer, som skabsaffikset har eller får når det bliver produktivt. Denne moder er udgangspunktet for forståelsen af betydningen af nye skabsafledninger.

Skaberi



Grunden til at jeg har valgt ordet skabsafledning som betegnelse for det nye ord, og skabsaffiks som betegnelse for orddelen, er naturligvis at orddelen *skabs-* selv er et sådant og at det er et prominent eksempel: Brugen af *skabs-* som i *skabsaffiks* er nærmest eksploderet inden for de sidste år, fx *skabsgrundtvigianer*, *skabskommunist*, *skabskonservativ*, *skabsmor*, *skabsryger*, *skabsseer*, *skabssocialdemokrat*, *skabssocialist*, *skabsunionist*.

Alle ordene har en fælles moder, nemlig ordet *skabsbøsse* som kendes tilbage fra 1978, men som nok først i midten af 1980'erne bliver gængs. *Skabsbøsse* er en fordanskning af engelsk *closet homosexual* eller det mere slangprægede *closet queen*, og på engelsk betyder *closet* som navneord 'skab, kammer' udover at det betyder *wc*. Men som adjektiv betyder det 'hemmelig, privat', og det er den betydning der er overført til den danske orddel *skab* i ordet *skabsbøsse*; en *skabsbøsse* er således en bøsse som holder sin homoseksualitet hemmelig. Denne betydning går igen i brugen af *skabs-* som skabsaffiks. En *skabsunionist* er en person som i al hemmelighed er tilhænger af unionen, en *skabsseer* er en person som hemmeligt ser fjernsyn, og et *skabsaffiks* er en rod som i al hemmelighed er et affiks osv. Indholdsmæssigt har skabsaffikser en anden, enten udvidet eller indskrænket eller en billedlig betydning i forhold til ordet når det står alene. I visse tilfælde kan man tale om at skabsaffikset blot signalerer en vag betydning i en retning af grundordets betydning.

Det er også karakteristisk at forløbet fra skabsaffikset opstår til at det eksploderer er uhyre kort: for *skabs-* drejede det sig om at moderordet *skabsbøsse* dukker op i 1978 og bliver almindelig i midten af 1980'erne og de nye *skabs-*ord springer ud af skabet i slutningen af 1980'erne.

Nogle skabsaffikser kan kun være førsteled, andre kun andetled, og mange af dem kan både være førsteled og andetled. Skabsaffikser bruges gerne sammen, man kunne nærmest tale om indavl.

Skabsaffikserne er bundne således at de kræver at indgå i dannelse med en anden orddel, og får den for skabsaffikset særlige betydning. Det er disse karakteristika der gør at skabsaffikserne ligner affikser mere end de ligner rødder. Dette svarer også til hvad der er sket tidligere, nemlig en orddels overgang fra at være rod til at blive et affiks, og således er fx den gamle afledning *-dom*, som i dag næppe mere er produktiv, men som man kender i nutidige ord som *alderdom*, *mødom*, *sygdom*, det samme ord som grundordet *dom*.

Man kunne sige at karakteristikkene af en orddel som et skabsaffiks er en beskrivelse af orddelens nuværende status, på et senere tidspunkt kan det overgå til at være et egentligt affiks.

Her er nogle eksempler på skabsaffikser med udvidet eller indskrænket betydning i forhold til grundordet:

budget- bruges som skabsaffiks med betydningen 'billig-, lavpris-, discount-', og betydningen ligger langt fra grundordets betydning, som i en fremmedordbog er angivet som 'overslag over indtægter og udgifter i en periode' og som kendes i ordet *budgetkonto* 'konto til faste udgifter med det formål at udjævne sæsonmæssigt store betalinger'. Her er et par eksempler: *budgetklasse*, *budgetpriser*, *budgetferie*.

-kult betyder i ordbogssammenhæng enten 'religiøs dyrkelse af noget' eller 'ærbødig dyrkelse eller tilbedelse af en person eller et princip', men i ord som *efterretningskult*, *narkokult*, *nøgenkult*, *orgasmekult*, *personlighedskult* er betydningen udvidet til at omfatte også noget som ikke er positivt vurderet, og indskrænket til at ordet i bred almindelighed betyder blot 'dyrkelse'.

-pleje har tidligere nøje haft sammenhæng med mennesker, fx er der i *Nudansk Ordbog* (1992) disse eksempler på brugen af *pleje*: „patienten får en god pleje, sætte, være i pleje, pleje søges til 2 små børn“, men i dag er brugen af ordet udvidet

til således at bruges som i disse eksempler: *citypleje, debitorpleje, erhvervspleje, formuepleje, imagepleje, investeringspleje, kropspleje, kundepleje, landsskabspleje, medarbejderpleje, naturpleje, personalepleje, sorgpleje, talentpleje, tankepleje, vandløbspleje, vælgerpleje, økonomipleje.*

Andre skabsaffikser har billedlig og holdningsmæssig afvigende betydning af grundordet som fx *amatør-* hvor den glade amatør, der med samme sind taber eller vinder, er passé; som skabsaffiks betyder *amatør-* 'dårlig, ubehjælpsomt' som i ordene *amatørmarxisme, amatørpolitik, amatørsmugler, amatørvideo.*

Førsteleddet *barfods-* bruges om noget som er elementært, primitivt, i fx *barfodsforskning, barfodsjournalistik.*

Sidsteleddet *-bjerg* som skabsaffiks betyder 'større (an)samling af det som førsteleddet angiver', fx *affaldsbjerg, fiskebjerg, flæskbjerg, margarinebjerg, pulverbjerg, overskudsbjerg, smørbjerg, uddannelsesbjerg, æblebjerg, ægbjerg.* Synonymt hermed er *-pukkel*, fx *adjunkt-pukkel, arbejdsløshedspukkel, ansøgerpukkel, bogpukkel, boligpukkel, digterpukkel, fjerkræpukkel, fridagspukkel, godspukkel, kaffepukkel, mælkepukkel, svinepukkel, æblepukkel, ørredpukkel.* Et andet synonym *-sø*, bruges kun om samlinger i flydende form, fx *vinsø, mælkesø, skummetmælksø, whiskysø.*

Andre af samme type er *-bank*, fx *jobbank, jordbank, sædbank, videnbank* og *bur-* med betydningen 'som har dårlige livsvilkår', fx *burhøne, burbarn, burlilje.* Skabsaffikset *dåse-* bruges til at angive at andetleddet er færdiglavet, er kunstigt, er standard, som i *dåselatter, dåsemusik, dåsesoftware.* Skabsaffikset *-eksplosion* bruges i ord som *løneeksplosion, kundskabseksplosion, informationseksplosion, uddannelseseksplosion, videneeksplosion.* Førsteleddet *garage-* angiver at det som andetleddet betyder, er 'lille, evt. på amatørbasis, udført under primitive, vanskelige forhold', som i ordene *garageband, garageforlag.* Som skabsaffiks betyder *-jungle* 'uoverskuelig, uigennemskuelig samling af det som førsteleddet angiver', fx *skattejungle, fradragsjungle, cirkulærejungle, køkkenudstyrsjungle, lovjungle, uddannelsesjungle.* Som skabsaffiks betyder *-loft* 'øverste grænse for det som førsteleddet betyder', fx *skatteloft, akkordloft, udlånsloft, indtægtsloft, kreditloft, personaleloft, låneloft.* I politisk sammenhæng bruges *-pakke*, fx *helhedspakke, infopakke, krisepakke, påskepakke, ungdomspakke, værftspakke*, ligesom *-tank*, der også har politikernes særlige bevågenhed, fx *hjernebank, tænketank.*

Skabsaffikser kan have en afsvækket betydning, evt. blot med en vag hentydning til grundordet. Det gælder fx brugen af *-bevidst* i ord som *rygbevidst, klassebevidst, fodbevidst, kønsrollebevidst, forureningsbevidst, kvalitetsbevidst, kropsbevidst, boligbevidst, kvindebevidst, miljøbevidst, forbrugerbevidst, prisbevidst,* og *-ideologi* har afsvækket sin betydning til nærmest at svare til 'ide, samling af ideer', fx *masseideologi, saglighedsideologi, beatideologi, kønsideologi, statsideologi, samfunds-ideologi.* Andetleddet *-strategi* svarer omtrent til 'plan', fx *udviklingsstrategi, karrierestrategi, kulturstrategi, ledelsesstrategi, markedsføringsstrategi, nichestrategi, personlighedsstrategi, planlægningsstrategi, produktstrategi, salgsstrategi, virksomhedsstrategi.*

Andre af samme type er fx *-orienteret* som i *anvendelsesorienteret, billedorienteret, emneorienteret, forbrugerorienteret, fattigdomsorienteret, individorienteret, markedsorienteret, personorienteret, projektorienteret; -rettet: erhvervsrettet, fremtidsrettet, publikums-*

rettet; -rigtig: børmerigtig, brugsrigtig, energirigtig, ernæringsrigtig, fodrigtig, forbrugerrigtig, miljørigtig, prisrigtig; -venlig: allergivenlig, børmevenlig, handicapvenlig, kropsvenlig, miljøvenlig, naturvenlig.

5 Kryptosammensætninger og skabsafledninger i ordbøger

I gennemgangen af virkelighedens kryptosammensætninger og skabsafledninger har jeg nævnt de mere udbredte og prominente. Jeg vil nu se på hvordan de er behandlet i to ordbøger, nemlig *Nudansk Ordbog*, udgaven fra 1992, og Blinkenberg & Høybye: *Dansk-Fransk Ordbog* (1991).

Nudansk Ordbog er en ensproget modersmålsordbog, dens modtagergruppe er ifølge den selv bred, ja nærmest altfavnende, nemlig til alle der arbejder med det danske sprog i hjemmet, på ethvert kontor, i skoler og læreanstalter. I sit anlæg er den både en aktiv ordbog med henblik på produktion af dansk tekst og en passiv ordbog til forståelse af dansk tekst. If. Svensén (1987:10) er betydningsangivelser i modersmålsordbøger ved den passive brug af ordbogen central, mens den er af sekundær betydning for brugeren ved aktiv produktion. Da kryptosammensætninger og skabsafledninger repræsenterer et kerneområde i nyordsproduktionen, og de også i almindelighed bruges i en for grundordet afvigende betydning skulle der være grund til at antage at de også er fyldigt repræsenteret.

Dansk-Fransk Ordbog (1991:V) er en tosprogsordbog for studerende, korrespondenter, tolke, fagfolk, altså en knap så bred målgruppe med en større baggrund end *Nudansk Ordbog*. Den er primært for danske brugere som skal kommunikere på fransk, altså er den aktive brug af ordbogen i centrum, selv om det oplyses at den også er et hjælpemiddel for franskskyndige udlændinge som studerer dansk og som derved vil benytte den til passiv brug. Det primære i tosprogsordbogen er at give ækvivalenter på målsproget til kildesprogets ord og udtryk. Sandsynligvis har den enkelte skabsafledning og den enkelte kryptosammensætning som fx *rosarium*, *garageforlag* ikke helt samme betydning i en tosprogsordbog, derimod er det vitalt med en angivelse af brugen af forled og efterled når de benyttes på en afvigende måde i forhold til grundordet, med angivelse af den tilhørende ækvivalent. Det er jo ikke nødvendigvis sådan at selv om fransk har ækvivalenterne *aquarium*, *delphinarium*, *solarium*, *terrarium* til dansk *akvarium*, *delfinarium*, *solarium*, *terrarium* så er resten også parallelle, fx svarer *sælarium* til et længere udtryk, *bassin aux phoques*, *dokumentarium* til *programme documentaire*. I indledningen til ordbogen oplyses der således at der medtages opslagsord som er ord i gængs forstand, derudover optages præfikser, fx *gen-* som i *genhuse*, suffikser, fx *-løs* som i *barnløs*, førsteled i en sammensætning, som *krigs-*, sidsteled i en sammensætning, som *-bank*, fx *blodbank*.

5.1 Kryptosammensætninger

I *Nudansk Ordbog* er *-fil*, *-tek* og *krypto-* med som opslagsord. Det er angivet, at de har status som præfiks eller suffiks, en terminologisk oplysning som er i overensstemmelse med traditionen. Derudover gives oplysninger om brug og betydning efterfulgt af eksempler.

Kryptorødderne *meta-* og *øko-* er ikke med, men ordbogen har dog medtaget centrale kryptosammensætninger og behandlet dem som enkeltstående leksikaliserede sammensæt-

ninger på alfabetisk plads. Det drejer sig om *metakritik* 'kritik af kritik' og *økolog*, *økosystem*. Kryptorødderne *-arium*, *etno-* og *info-* er ikke med i ordbogen.

Det samme mønster ses i *Dansk-Fransk Ordbog*. Her er det *krypto-* og *øko-* der er med som opslagsord; de har status som præfikser og på alfabetisk plads er yderligere sammensætninger som *kryptokalvinist*, *kryptokatolik*, *økofeminisme*, *økofeminist*, *økopacifisme*, *økosystem*. Derimod er en række kryptosammensætninger med på alfabetisk plads, og dermed behandlet som enkeltstående leksikaliserede sammensætninger i *Dansk-Fransk Ordbog* som i *Nudansk Ordbog*. Således er *etno-* repræsenteret ved opslagsordet *etnolingvistik*, *meta-* med *metasprog*, *metasproglig*, *-arium* med *delfinarium*, *dokumentarium*, *solarium*, *sælarium* på alfabetisk plads, ligesom *-fil* er repræsenteret med *bifil*, *homofil* og *pædofil*.

5.2 Skabsafledninger

I *Nudansk Ordbog* er visse skabsafledninger angivet: Det drejer sig om opslagsordet *bank* hvor der oplyses: „[...] (overf.) om sted, hvor noget samles og distribueres, *blodbank*, *sædbank*“, og under opslagsordet *eksplosion*: „[...] (overf.) meget hurtig udvikling, voldsom forøgelse“, men her er ikke angivet eksempler på brugen. Under opslagsordet *jungle* står der: „[...] i sammensætn. om hvad der er svært at finde ud af, fx *asfaltjungle* om storby“ og ved opslagsordet *venlig*: „[...] som 2. led i sammensætn. i betydn. 'til fordel for', fx *fodvenlig* (om fodtøj), *forbrugervenlig*.“

I en række tilfælde er denne slags oplysninger ikke angivet, derimod er kun moderordet for det produktive skabsaffiks medtaget som opslagsord. Det drejer sig om *barfodslæge* 'sundhedsplejer i Kina, der tager sig af elementære sygdomme i landområderne', *burhøne* 'høne, der bliver holdt i et snævert bur', *dåselatter* 'latter optaget på lydband'.

Under opslagsordene *orienteret* og *strategi* antydes en mulighed for at brugeren kan indtolke en brug som skabsaffiks: „[...] (overf.) være godt orienteret i et emne; være amerikansk orienteret[...]]: have amerikanske sympatier“; „[...] planlægning af militære operationer; også i alm.: taktik“.

For skabsaffikserne *amatør-*, *-bevidst*, *-bjerg*, *budget-*, *-effekt*, *garage-*, *-ideologi*, *kult-*, *-land*, *-loft*, *-pakke*, *-pleje*, *-rigtig*, *skabs-*, *-syndrom*, *-tank* er der ingen oplysninger.

I *Dansk-Fransk Ordbog* er der i flere tilfælde angivet muligheden for at bruge et opslagsord som skabsaffiks. Det gælder *bank* hvor der står „[...] (produktivt 2. led i sammensætning) *blodbank*, *databank*, *sædbank*“; *bevidst* med betydningsangivelse på fransk og med eksemplerne *klasse-*, *krops-*, *pris-*; *-orienteret* med eksemplerne *forbrugorienteret*, *miljøorienteret*, *resultatorienteret* og *venlig* med eksemplerne *arbejder-*, *dansk-*, *kommunist-*, *Dreyfus-*, *tysk-*.

Også i *Dansk-Fransk Ordbog* er i en række tilfælde denne type oplysninger ikke angivet, derimod er kun moderordet for det produktive skabsaffiks medtaget som selvstændigt opslagsord. Det drejer sig om *barfodslæge*, *dåselatter*, *befolkningseksplosion* (som gemmer sig under opslagsordet *eksplosion*) og *skattejungle*. Under *loft* antydes en mulighed for at brugeren kan indtolke en brug som skabsaffiks ved oplysningen „fig“ med eksemplet „lægge loft over priserne“, og på alfabetisk plads finder man *skatteloft*, *kreditloft*, *udlånsloft*, men ikke fx *indtægtsloft*, *akkordloft*. Imidlertid er langt de fleste skabsaffikser ikke med, fx *budget-*, *bur-*, *garage-*, *kult-* eller *skabs-*.

Det fremgår således at i disse to ordbøger er der mangelfulde oplysninger om yderst

produktive nyere og nye orddele. Kun ganske få bliver således behandlet som det de er, og hovedparten af ord dannet ved brug af skabsafledninger og kryptosammensætninger opfattes som leksikaliserede enkeltord.

Litteratur

- Bauer, Laurie 1988: *Introducing Linguistic Morphology*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Blinkenberg, A./P. Høybye 1991: *Dansk-Fransk Ordbog*. København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.
- Brüel, S. m.fl. 1993: *Fremmedordbog*. 11. udg. København: Gyldendal.
- Diderichsen, Paul 1971: *Elementær dansk grammatik*. 3. udg. København: Gyldendal.
- Gudiksen, Asgerd 1993: Suffikset -vorn i de danske dialekter. I: *Danske Folkemål*, 1993, 3–248, København.
- Hansen, Erik 1977: *Dæmonernes port*. København: Hans Reitzel.
- Jarvad, Pia 1995: *Nye ord — hvorfor og hvordan?* København: Gyldendal.
- Katamba, F. 1993: *Morphology*. London: The Macmillan Press Ltd.
- Leira, V. 1992: *Ordlaging og ordelement i norsk*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Nudansk Ordbog* 1992. København: Politikens Forlag.
- Skautrup, P. 1968: *Det danske Sprogs Historie*, bd. 4. København: Gyldendal.
- Svensén, Bo 1987: *Handbok i lexikografi*. Stockholm: Esselte.
- Thorell, Olof 1981: *Svensk ordbildningslära*. Stockholm: Esselte.